

RUTA LITERÀRIA PER RIPOLL

2 DE JULIOL DE 2022

Sumari

El campanar	3
Portada	4
Tomba del bisbe Morgades	7
Capella de Sant Eudald	9
Cenotafi de Guifre el Pilós	10
Mosaic de la Mare de Déu	11
Claustre	13
A Eudald Alexis Solà	14
Museu Etnogràfic	15
Monument al 27 de maig	17
Plaça de Sant Eudald	18
Ermita del Remei. <i>Scriptorium</i>	20
Estació del ferrocarril	22
Monument a General Ginestà	23
Passeig Ragull. Confluència dels rius Ter i Freser	24
Plaça Gran o del Mercadal	27

Dossier elaborat per Llorenç Soldevila

Font: Endrets.cat. Geografia literària dels Països Catalans

El campanar

L'edifici actual del monestir és el fruit de la reconstrucció que se'n va fer al segle XIX basant-se en l'obra dels principals abats de Ripoll: l'abat Arnulf i més tard l'abat Oliba (que el va construir). Arnulf va ordenar construir una església de cinc naus amb cinc absis, acabada amb voltes de canó. L'estat actual del conjunt es deu a la reconstrucció que en feu l'arquitecte Elies Rogent, que realitzà una restauració unitària i perfectament acabada, però que dificulta la lectura arquitectònica de l'edifici anterior. Flanquegen la façana dues torres campanars. La del costat esquerre està formada per dos pisos amb finestres d'arc de mig punt i teulada a 4 vessants. El campanar de la part dreta és de planta quadrada i de cinc pisos, presenta arcuacions cegues de tipus llombard i dues finestres a cada cara, les dels dos últims pisos són geminades. Aquesta torre es troba coronada per merlets. Tenint a la vista el campanar ens podem servir de la lectura d'una anotació de dietari de Pere Gimferrer.

El campanar de Ripoll (fragment)

Però aquell matí d'hivern, llunyaníssim, al fons del glaç del record adolescent, jo tenia potser quinze anys. Ara ho recordo com quan, en despertar-nos recordem un somni, amb precisió i al mateix temps sabent que ja no hi podem tornar, que només existeix com a record.

Un record exacte i diàfan del fred d'aquell matí, en una excursió escolar, quan arribàvem: el fred, com agulles petites fiblonejant les puntes dels dits, el palmell de la mà, esmolant la nuesa antiga del paisatge, davant la portalada romànica de Ripoll. Tot un món, un univers mínim i alhora grandios de pedra remota, però sense aquella mena de grandària excessiva, sense aquell esclat del gòtic. No: a Ripoll, tot és més íntim, més quiet i reclòs, com el murmurí d'uns mots llegits, en veu molt baixa, en un breviari antic —dauradíssim de lletres miniades— mentre la verdor humida i fosquejant de l'herba sembla que ens prometi la pau d'un son quan la nostra mort —la nostra?— serà ja només un record que no fa mal.

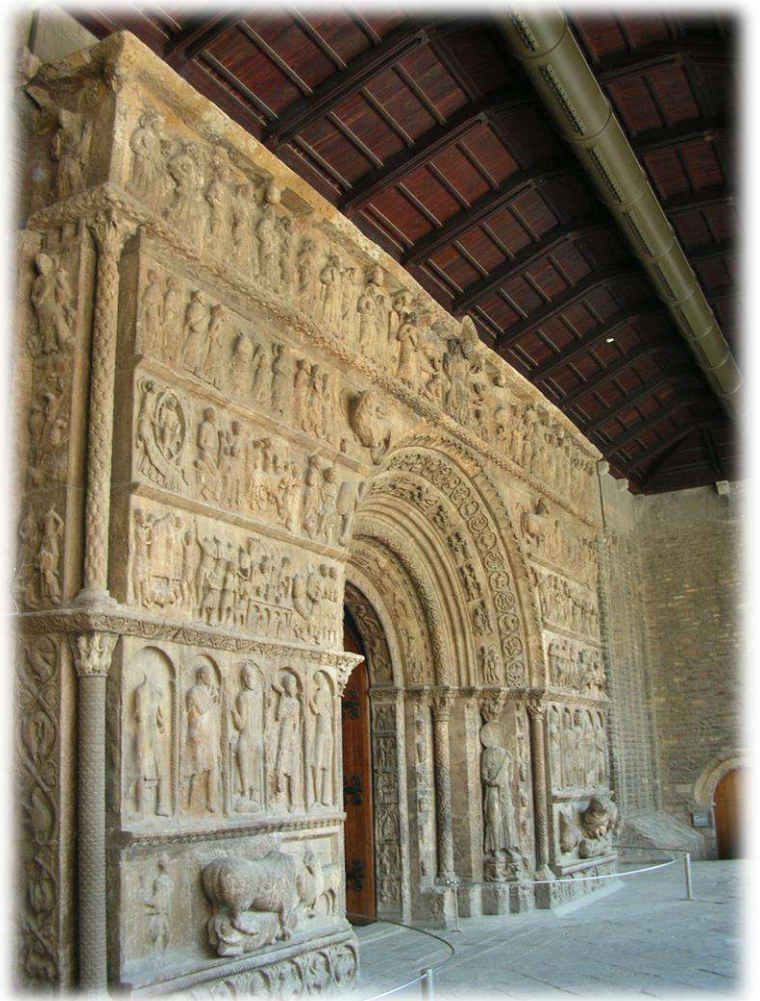
I, mira: ara m'enfilo, ens enfilem, per unes escales que semblen molt altes, altíssimes —i com poden ser tan altes, en una església de mida tan humana?—, unes escales rústiques, que, com que han passat vint anys, recordo fent giragonses. El record és també una espiral, té la forma d'una escala de cargol; hi pugem, panteixants, ansiosos, giravoltant entorn de l'eix secret i invisible de pedra d'aquesta escala fosca que, de tant en tant —només se sent, ràpida i lleu com un murmurí, la fressa dels nostres passos—, rep un cop de tralla de llum del sol d'hivern i de blavor del cel. I potser només m'ho sembla, però tinc, no sé per què, la visió d'un últim tram d'escala que era de fusta. I, quan arribàvem al cim d'aquells graons de fusta, ja érem a tocar de la campana, i hi havia una obertura petita a dalt de tot. I aleshores ens incorporàvem una

mica més, potser ens posàvem de puntetes, i trèiem el cap per l'obertura. I no diré que ens rodava el cap; però, de cop i volta, tot era com una pintura d'algun mestre holandès, o potser més aviat com el fons d'alguns frescs de Giotto: vist des de molt amunt, el camp semblava una idea d'ordre feta paisatge. Tot era al seu lloc: les terres de conreu, les prades, l'arbrat, els masos, i —molt amunt— aquella torre de pedra i aquella campana i aquell noi que era jo i que ho mirava tot.¹

Portada

El pòrtic o portada de Santa Maria de Ripoll és la façana que es va adossar sobre l'anterior del monestir de Santa Maria de Ripoll, cap a mitjan segle XII, per decorar l'entrada principal de l'església. Realitzada com un arc de triomf romà, és un dels exemples més monumentals, pel que fa a la decoració escultòrica, en l'àmbit romànic català vinculat a l'escola de Tolosa de Llenguadoc. Té una gran profusió decorativa amb escenes de l'Antic Testament, treballades per escultors anònims, seguint els relats d'una Bíblia que es conserva al mateix monestir.

Un dels textos que proposem llegir en aquest indret és un fragment del cant XI de Canigó de Jacint Verdaguer que, de fet, descriu la iconografia de la portada com si fos una Bíblia de pedra. Podem recordar com en una festa que es feu al monestir en ruïnes, en procés de reconstrucció, el dia 21 de març de 1886, inesperadament, el bisbe Josep Morgades homenatjà Verdaguer, commogut i plorós, amb una corona de llorer i posant-li en el front,

¹ GIMFERRER, Pere, *Obra catalana completa* 2, p. 320-321.

digué: "Vos coronó en nom de Catalunya".

—**Mirau-la aquí** —**los diu; i la Portada**
contemplen per son geni dibuixada,
la història de la santa religió,
en pedra escrita per la mà de Roma,
una crossa de bisbe n'és la ploma,
n'és lo paper un flanc de Canigó.

Set cants misteriosos té el poema,
set florons que durà en sa diadema
Santa Maria de Ripoll al front;
set cels de pura i divinal bellesa,
la Bíblia al cor de Catalunya impresa,
present, passat i esdevenir del món.

D'aquesta creació dedicatòria,
és sa primera pàgina la Glòria;
en son trono estrellat l'Anyell diví
ensenya obert lo llibre de la vida,
dient a la nissaga redimida:
«Homes ingrats, mirau si us estimí!»

I el llibre els quatre evangelistes miren,
misteriosos animals que es giren
tot estenent ses ales com aucells,
i vint-i-quatre ancians de cap blanquíssim
vora seu van cantant: «Digne és l'Altíssim
d'obrir lo llibre d'or dels set segells».

Segueix de tota gent, tribu i llenguatge
la immensa processó fent-li homenatge,
patriarques, apòstols, confessors;
la verge mostra de puresa el lliri,
lo màrtir la palmissa del martiri
i sota el braç son llibre los doctors.

En son carro de foc se veu Elias
i en històries après i profecies,
Moisès, Jonàs, David i Salomó,
atravessa el mar Roig l'israelita,
lluita amb ell lo cruel amalecita
i l'arca volta el mur de Jericó.

De Jesucrist celebren la victòria
la cítara i psalteri de la Glòria
la flauta dolça, el tendre violí;
i el rei profeta, entre vassalls i nobles,
sembla dir-li: «Alabau-lo tots los pobles,
cel, mars i terres, alabau-lo amb mi».

Oliba los esbrina, fil per randa,
de la fe aqueixa mística garlanda,
los mostra aquí sant Pere, allí sant Pau
com de l'Església sòlides pilastres,
sostenint aqueix cel amb tots sos astres;
l'espasa empunya l'un, l'altre la clau.

En la faixa de l'arc que els dos sostenen
en dotze retaulons ses vides tenen
unint-se dalt, als peus del sant Anyell;
quan vius encara anaven per la terra
als vicis i a l'error fent crua guerra,
ja s'unien ses ànimes a Ell.

Jau a sos peus, rebuig del negre abisme,
ferotge drac, lo drac del gentilisme;
a ofegar de ses ires los rebulls
dues àligues baixen a la terra,
i mentre una amb sos unglots l'aferra,
a colps de bec l'altra li lleva els ulls.

Ací els ensenya dos lleons que es baten,
i fers l'un sobre l'altre se rebaten;
un centaure, fugint, los tira un dard,
mes l'home, a qui de monstre la figura
donaren les passions, de tan impura
cadena sempre se deslliga tard.

Domant ja son cavall lo genet destre,
més enllà es veu de ses passions ja mestre;
vestit de cavaller amb los arreus,
a les feres indòmites s'atansa,
i a l'apuntar-los la punyenta llança,
amansides se postren a sos peus.

Davall de tot a Llucifer veu caure
del cel, a Adam del paradís, i ajaure
lo condemnat en llit de foc etern,
nou Laocoont a qui genolls i braços
entortelliga amb sos foréstecs llaços
l'apocalíptic monstre de l'infern.

La paraula de foc de l'arquitecte
fa alçar de terra el colossal projecte,
monstres i sants, cantors i combatents;
los ulls de pedra i llavis se desclouen
aquells arquets de violí se mouen,
i s'adolla la música a torrents.

Té son arc de triomf lo Cristianisme;
al rompre el jou feixuc del mahometisme,
Catalunya l'aixeca a Jesucrist.
Qui passarà per sota aqueixa arcada
bé podrà dir que, en síntesi sagrada,
lo món, lo temps i eternitat ha vist.²

Tomba del bisbe Morgades

L'església del monestir de Ripoll té unes dimensions de 60 metres de longitud per 40 metres d'amplada. La constitueixen cinc naus, la central amb volta de canó i separada de les laterals per grosses columnes quadrangulars, set absis, creuer als extrems del qual hi ha al costat nord la tomba de Guifre el Pilós —instal·lada el 1982— i al costat contrari la de Ramon Berenguer III, el transsepte està coronat per un cimbori efectuat com una còpia del que té el monestir de Sant Jaume de Frontanyà. A l'excavació arqueològica realitzada a mitjan segle XX, es va descobrir una necròpoli amb unes quaranta tombes, algunes amb restes de ceràmica romana. Es troba situada entre el creuer i el braç sud del transsepte de l'església.

Just a l'entrada ens trobarem amb la tomba a terra del bisbe Josep Morgades restaurador del monestir. Les obres de reconstrucció foren dirigides per l'arquitecte Elies Rogent i la basílica es consagrà de nou l'1 de juliol de 1893. El bisbe Morgades morí el 1901 i les despulles hi foren dipositades el 1910 amb una làpida esculpida d'Antoni Coll i Fort, destruïda el 1936 i de la qual només queden els ornaments circumdants. El maig de 1952, va ser-hi

² VERDAGUER, Jacint, *Canigó*, p. 365-368.

instal·lada l'actual llosa obra d'Antoni Agrats. Per recordar la figura del bisbe ens podem servir de la lectura d'un text de Xavier Anton que documenta com va ser profanada la tomba, amb escenes truculentes, en el període de la guerra civil de 1936-39.

La meva família vivia en una casa a la plaça de l'Ajuntament, del Corral, com ha estat denominada sempre per la gent del poble prescindint dels noms amb què cada règim l'ha batejada. Aquella tarda d'estiu, amb la colla de nanos del barri, jugàvem, com de costum, corrent per les places i carrers d'aquells verals veïns del Monestir. Algú va dir que a l'església

passava quelcom fora del normal i ens va faltar temps per anar corrent a ésser espectadors privilegiats. Efectivament: una colla d'homes, alguns d'ells coneguts i molts d'altres que semblaven forasters feien "neteja" al Monestir. Sense gaires miraments, uns es dedicaven a tombar per terra les imatges dels altars mentre uns altres repicaven amb entusiasme el marbre de les làpides del viacrucis fixades en les columnes de les naus laterals. Una altra colla fins i tot ens va deixar participar en la festa: estaven desmuntant l'orgue que hi havia en l'altell del damunt de l'entrada principal i ens donaven els tubs: "Teniu, nois. Trompetes!" I, sí bufàvem i sonaven. Era molt díver que dirien els meus néts. Mentrestant, un altre grup d'aquells homes estava enfeinadíssim intentant aixecar la llosa que, a l'entrada de la nau central, cobria la tomba del bisbe Morgades.

Aquests van ser els primers de reeixir en la seva tasca esforçada i van organitzar un animat partit de futbol amb la calavera del pobre bisbe. A la dotzena llarga de marrecs de la colla, tots alumnes del col·legi de la Mútua Sant Hou, on els professors eren capellans, tot allò, d'entrada, ens devia semblar uns pecats tan grossos que segurament esperàvem que d'un moment a l'altre caigués sobre aquella gent algun càstig diví. Potser vàrem associar això amb uns sorolls atordidors que van ressonar amb efecte multiplicador en les altres voltes del Monestir. Eren trets. Els primers trets que sentíem (en poc temps en sentiríem molts més, i també explosions de bombes, però això ja és una altra història). Abans de sortir corrent, espantats, vam veure que alguns d'aquells homes disparaven contra la corda que sostenia l'estendard. No acabava mai de caure —per manca de punteria o per la gruixudària del suport— i van deixar de disparar. Ràpidament vam entrar de nou a l'església. Aquell espectacle no es veia cada dia. Burxant amb perxes, estirant amb cordes o enfilant-se on podien, aquells homes van acabar per aconseguir que l'estendard caigués, i ben aviat va anar a engrossir la pila d'imatges i objectes de culte que s'amuntegaven junt a la porta principal. Aquest és el record que tinc de la "despenjada".³

Capella de Sant Eudald

Entrant a l'església del monestir, a mà dreta, hi trobarem la capella dedicada a Sant Eudald, patró de Ripoll. La tradició (poc fidedigna) el presenta com a nascut a la Llombardia al segle V. Convertit al cristianisme, va ser monjo, sacerdot a Portvendres, on fou deixeble de l'eremita Pancraç de Portvendres. D'allí va exiliar-se a Tavèrnoles (Urgell) i va ser mort a Acs (Arieja) en temps d'Àtila. Altres tradicions el fan viure al segle VIII i morir a mans dels musulmans. La tradició ripollesa el fa nadiu de Tolosa i mort pels vàndals. Podem llegir-hi el poema que Joaquim Boixés va dedicar a les campanes que anuncien la santetat del màrtir.

³ ANTON BOFILL, Xavier, *La despenjada de l'estendard del monestir de Ripoll*, p. 15.

Campanes de Sant Eudald

Campanes de color d'or
que per batalls teniu ales
—campanes de sant Eudald!—
amb dring de gotetes d'aigua,
amb sentors de grans de blat
i farigola aromada...

Campanes que ens recordeu
—vaporoses i galanes—
que el Màrtir és triomfant,
que la llavor és viva encara,
que la ferida és de llum
i l'olor rosa esclatada.

No falteu cap any pel maig,
ompleneu carrers i places
de cantarelles gentils
que entonen veuetes d'àngels,
campanes de sant Eudald,
campanes, dolces campanes!⁴

Cenotafi de Guifre el Pilós

En el creuer i en els murs interiors de la nau central de l'església del monestir es troben les tombes comtals de les nissagues de Besalú i

Barcelona: de Guifre el Pilós i Bernat I Tallaferro a Ramon Berenguer IV. Les despulles comtals sofriren profanacions en la destrucció del monestir, el 1835, i en la guerra civil de 1936-39. La tomba de Guifre el Pilós és a l'extrem esquerre del creuer; la més monumental és a l'extrem oposat, la de Ramon Berenguer III el Gran, formada per una gran urna del segle XII,

⁴ BOIXÉS I SABATÉS, Joaquim, *Del meu Ripoll*, p. 40.

amb relleus, situada sobre un arcosoli sostingut per capitells del segle X d'estil califal. El relleu del comte a cavall a la part superior és una obra moderna de Josep Llimona. A la banda esquerra hi ha el monument commemoratiu de Ramon Berenguer IV el Sant, de qui es perderen les restes el 1835. Hi pot ser una lectura indicada el poema d'Àngel Guimerà.

Ripoll

Orgulloses nissagues forasteres,
davallant jorns i nits mateix que pluja,
quaranta colzes del Montgrony per sobre
la nostra terra en mar de sang sepulten.
Mes damunt d'aqueix mar, com arca santa,
surava l'esperit de Catalunya.

La mar va fondre's, revenint la terra;
i Wifred, davallant de les altures,
fent d'arada l'espasa, en ella enfonsa
les mateixes llavors d'altres centúries.
I allà Ripoll, per a salvar-nos sempre,
l'arca s'hi va quedar de Catalunya.⁵

Mosaic de la Mare de Déu

L'absis central de l'església del monestir està presidit per un mosaic dedicat a la Mare de Déu, que va ser donat el 1893 pel papa Lleó XIII com a mostra d'adhesió a la reconstrucció del monestir sota l'empenta del bisbe Josep Morgades. Tenint-lo a la vista podem llegir el sonet que Felip Graugés i Camprodon va dedicar a la Mare de Déu bo i incardinant-hi els símbols fundacionals de la nació catalana.

Santa Maria de Ripoll

*...en illa gerda eix monestir bastia,
de Catalunya baluard primer.*

Verdaguer

Del jorn que Catalunya naixia sobirana
i amb flors de sang brodava les altes neus d'argent,

⁵ GUIMERÀ I JORGE, Àngel, *Obres completes II*, p. 1450.

si en l'horitzó dels segles es perd la clariana,
soberg entre muntanyes ens resta un monument.

Hi resta com l'alzina que es dreça amb bella ufana
malgrat que hi destralegin el llamp, el torb i el vent;
la mística grandesa que els cors ens agermana
pels fills d'aquesta terra ens és un manament.

Encara un vent d'història dels cims nevats arriba:

l'amor que hi escampava el gran abat Oliba,
ressol d'aquelles gestes, les pedres ha daurat.

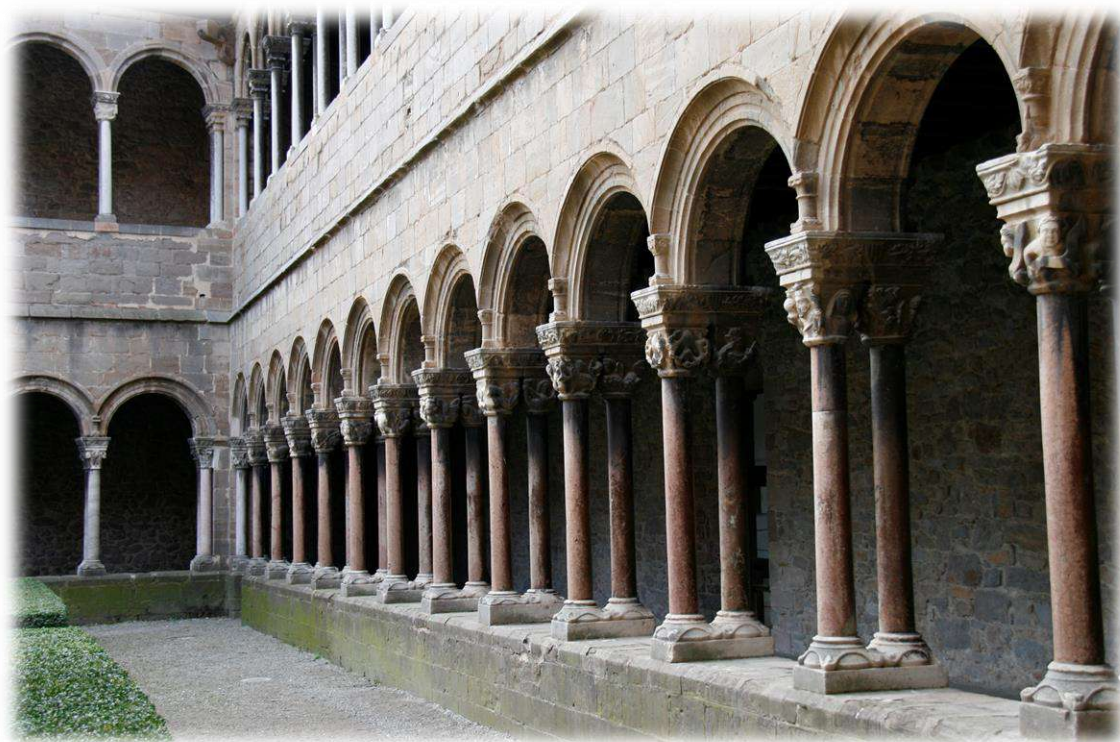
Dos rius sempre l'alegren teixint randes d'escuma
i al peu d'una Madona l'oració perfuma
les cendres glorioses de llum d'eternitat.⁶

⁶ GRAUGÉS I CAMPRODON, Felip, *Obra poètica completa*, p. 85.

Claustre

El claustre consta de quatre galeries de dos pisos amb arcuacions motllurades de fulles d'acant sostingudes per dobles columnes, corresponents a les de les naus laterals de la basílica consagrada per l'abat Oliba el 1032, si bé als angles hi ha pilars massissos. La construcció del primer pis es va iniciar entre el 1170 i el 1180, encara que no es va acabar fins a principis del segle XVI. El pis superior es va edificar entre els segles XV i XVI. Està format, a cada costat, per tretze arcs semicirculars amb capitells inspirats a l'estil corinti. A causa de la llarga durada d'aquestes obres i al terratrèmol de 1428 que va obligar a realitzar la restauració de la coberta i dels campanars, el claustre no es va finalitzar fins a principis del segle XVI.

El claustre va ser restaurat entre el 2010 i el 2011, quan es va realitzar un procés de neteja i recuperació de murs, capitells i columnes, que va posar al descobert restes preromàniques de murs, de l'antiga edificació de l'abat Oliba, en ésser retirats els revocats de ciment del segle XIX. Una altra descoberta va ser les restes d'una imatge de la Mare de Déu d'època romànica

i realitzada amb guix. En qualsevol punt del claustre, podem llegir el text que va escriure Santiago Rusiñol arran de la visita que hi feu el 1880, bo i descrivint-ne l'estat.

Entro al claustre, el volto de pressa, penetro en l'iglésia, corro cap a la portada, i... pertot arreu ruïnes!!...

No sé quant de temps he passat amb la vista clavada en aquests claustres; solament recordo que, apoderant-se de mi com un deliri, he vist les ruïnes del reial santuari aixecar-se, les parets caigudes per terra col·locar-se insensiblement en el lloc que ocuparen un dia i el claustre sencer reconstruir-se: he vist les coronises arrenclades sobre els capitells, els capitells sobre les fustes i l'escut de Catalunya campejar pertot arreu. [...]

En l'accés del meu desvari, he cregut veure els aparellats pilars del claustre transformar-se en fantasmes vaporoses, i que en cada una d'elles s'amagava un personatge de nostra història. Els he vist caminar de dos en dos, voltant el claustre, formant llarga renglera, el pas acompassat, les mans amagades dintre amples mànegues, i mirant sempre les inscripcions gravades en la pedra. Al passar-me pel costat em dirigien una mirada tal que em glaçava la sang dintre les venes i seguien llur camí com murmurant pietosa oració. En el més vell; que anava davant, he cregut reconèixer el gran Wifred, per sa mirada serena i bondadosa i per la corona comtal que relluïa sota son caputx; en una figura delicada de formes com els brots del llimoner que creix en el pati d'aquest claustre, a Winidilda, i en dos abats de tranquil·la i venerable mirada, al noble Arnulf i al savi Oliba. He vist passar bisbes i abats, Oliba Cabreta, Miró, Arnau amb un rotllat pergamí a la mà, guerrers i monjos, comtes i senyors, i per fi, entre les mil fantasmes, n'he vist una que sota son hàbit lluïa fèrria armadura. Em detinc a mirar-la i ja no em queda dubte: era ell, ell, el gran Bernat, el comte religiós, l'espant dels alarbs, el llamp del Besalú, ell, Tallaferro... Passen tots, s'allunyen els fantasmes, aixequen la llosa de llurs sepulcres, entren dins, passa la visió i em veig voltat dels meus bons amics que m'allarguen la mà. Jo els estrenyo. Silenciosos també, pensen sens dubte en el passat, en el present i en l'esdevenidor d'aquesta joia d'art.⁷

A Eudald Alexis Solà

Situats a l'esquerra de l'oficina de Turisme, just a l'altra banda de la plaça hi havia els balcons del pis on vivia el lingüista i neohel·lenista Eudald Alexis Solà (Ripoll, 1946-Barcelona, 2001). Aquest serà un bon punt per llegir diversos textos que si bé no parlen de Ripoll sí que fan referència a l'atracció que sentia per tot el que fes referència al passat grec.

Sempre que veig el Montgrí, sempre que l'observo de lluny estant, no puc deixar de pensar mai en el paisatge de Corint i en el massís que domina la ciutat tan il·lustre i tan antiga, i és per tot això que aquesta

⁷ RUSIÑOL I PRATS, Santiago, *Impressions i paisatges*, p. 268-269.

muntanya nostra, com diu un gran hel·lenista de la muntanya d'Ais que fascinava Cézanne, també es pot dir que és més grega que qualsevol altra, per la manera de dominar, des de la seva altura, un paisatge tan humanament civilitzat.

Hores de meditació en la solitud de les restes d'Empúries, sota la mirada protectora d'Asclepi, o en el màgic recolliment del santuari de la deessa verge sepultat per una religió nova, com ella vinguda de l'Orient i arrelada amb força a les nostres ribes. Hores de meditació que, a qui ha volgut lliurar-se a uns moments de conversa íntima amb les pedres de la Paleòpolis emporitana, li hauran aportat el guany immens del poder del somni i des d'aquí li hauran fet exclamar amb el poeta
jo he vist el temps bell i la mort que s'apropa.⁸

Museu Etnogràfic

Els orígens remots de l'actual museu cal buscar-los a finals del segle XIX. L'esperit de la Renaixença alimentà els estudis i les iniciatives de revalorització i estudi del folklore, els costums, la història... Els materials s'anaren aplegant a partir de donacions a les golfes de l'església de Sant Pere, fins que es va inaugurar l'any 1928 amb el nom d'Arxiu Museu Folklòric de Sant Pere. Els elements identitaris nacionals com el folklore, la pròpia història, la llengua, la geografia i altres elements culturals van esdevenir cabdals, en l'esperit de recerca i investigació. El projecte etnogràfic al Ripollès fou iniciat pel folklorista barceloní Rossend Serra i Pagès i pel farmacèutic Tomàs Ragner i Fossas. Les activitats del grup d'intel·lectuals lligats a la iniciativa museística es complementà amb l'eficaç acció editorial de Daniel Maideu i Auguet amb revistes com El Catllar i Scriptorium i els llibres sobre els costums de la vida a pagès i dels pastors de Salvador Vilarrasa i Vall, dels quals podem llegir fragments en diverses dependències del museu. Ja en la dècada dels setanta del segle XX, Eudald Graells i Puig hi adaptà nous criteris museístics i pedagògics, revalorant els treballs del ferro i la indústria de les armes de foc. Després de 10 anys tancat, el museu profundament remodelat i amb nous criteris de la museística, va reobrir les portes el 2011 a l'edifici de can Budallés, construït sobre el traçat de les antigues muralles, restes de les quals es poden admirar ben restaurades en el soterrani del museu.

⁸ SOLÀ I FARRÉS, Eudald Alexis, *Empúries, un viatge de retorn*, p. 74.

Davant la reconstrucció de l'últim clavetaire actiu al Ripollès podem fer la lectura d'un passatge de la popular obra teatral en vers d'El ferrer de tall, de Frederic Soler i d'altres de Ramon Violant i Simorra parlant dels diferents objectes treballats a partir de la forja. A les sales dedicades a la vida dels pastors, ens servirem com a lectura d'uns fragments de Salvador Vilarrassa i Vall sobre la vida d'aquests.

Quan ja són a muntanya, el majoral nomena, com si diguéssim, els càrrecs. En sortir de la pleta, el primer dia, a l'engegar la ramada, diu als pastors: tu et posaràs a la dreta, tu a l'esquerra i tu seràs el majoral de la tarda i ell, el majoral, es posa a davant de la ramada i la dirigeix vers on la vol fer anar a pasturar; de manera que la ramada, a l'engegar, va conduïda pel majoral que es posa al davant; a mitja ramada, un pastor que es posa a la dreta i un altre a l'esquerra de la mateixa, i el majoral de la tarda que es posa al darrere.

L'altre pastor, o sia la mestressa, es queda a la barraca cuidant-se d'arreglar llenya i aigua, cuinar i vigilar que ningú se n'emporti res.

Quan la ramada torna, cap al tard, a la pleta, el majoral que a l'engegar anava al davant, es posa al darrere i el majoral de la tarda, que al matí anava al darrere, allavors es posa al davant, el pastor de la dreta passa a l'esquerra i aquest a la dreta. Si per malaltia o altra causa falta el majoral, el substitueix el pastor que a l'engegar la ramada anava a la dreta.

Si en tancar la ramada falta el majoral de la tarda, el substitueix el pastor que al matí anava a l'esquerra; de manera que per ordre de categoria els càrrecs dels pastors a muntanya són: el Majoral, el Majoral de la tarda, el Pastor de la dreta, el Pastor de l'esquerra i la Mestressa.

La mestressa, encara que també està a les ordres del majoral, en alguns casos gairebé ni es considera com a pastor; de manera que fins en

els dies de temporals que, si és a la nit els pastors han de sortir a voltar la pleta perquè la ramada no fugi, la mestressa no té obligació d'anar-hi. Si el temporal és de dies, quan la ramada és engegada, com que per instint s'arremolina, els pastors han de vigilar que no es posi en llocs de perill, com cingles, recs o xaragalls, perquè en caure molta aigua no s'emporti i ofegui les ovelles.

Algunes vegades passa que un llamp deixa asfixiades i com mortes moltes ovelles (sombrades que diuen els pastors) i allavors sí que tenen els seus treballs, perquè tant com poden les van tombant i remenant i així moltes tornen a respirar i queden curades.

Ara amb els gossos d'atura, havent-se perdut els llops, els pastors estan molt més descansats, però també s'ha perdut una cosa ben típica o sia els gossos ramaders que eren d'una casta molt grossa i n'hi havia a totes les cases que tenien ramat. Quan anaven de camí i quan temien el perill del llop, els hi posaven un collar de ferro amb llargues punxes, per tal que el llop no els pogués agafar pel coll, com era el seu instint. D'aquests collars, avui ja gairebé no se'n troben sinó en els museus.

En els dies de festa, per torn, va un pastor a missa i els altres es queden amb la ramada.⁹

Monument al 27 de maig

Els orígens d'aquest monument es troben en el desenllaç de la Primera Guerra Carlina (1833-1840). Les tropes carlines, després de diversos intents frustrats per ocupar Ripoll, emprengueren l'assalt final el 19 de maig de 1839, comandades pel comte d'Espanya, capitost carlí amb guanyada fama de sanguinari. El dia 29 entraren a la vila i nombrosos ripollesos foren morts ferits o represaliats. En memòria de tots ells, el 1896 sorgí la iniciativa d'erigir un monument en el seu honor. Va ser inaugurat el 27 de maig de 1897 davant de l'Ajuntament en una plaça molt diferent de l'actual. Es tractava d'una alta

⁹ VILARRASA I VALL, Salvador, *La vida dels pastors*, p. 22-24.

columna presidida per l'escultura femenina que representava Ripoll amb l'escut de la vila en una banda i, a l'altra, hi sostenia la palma del martiri.

Xavier Anton i Bofill a Memòries d'una estàtua tafanera va sintetitzar la història del moment donant la paraula a l'estàtua. Proposem de llegir-ne un fragment que narra els avatars pels quals passà. Primer, el 1939, quan els franquistes l'enderrocaren i la llançaren al Ter amb la confiança que el corrent se l'enduria. Recuperada, passà molts anys en un magatzem municipal fins iniciada la transició democràtica, va ser instal·lada a l'altra banda de la plaça fins que en una reordenació definitiva recuperà el primitiu emplaçament davant la Casa de la Vila.

Va ser un viatge curt. Curt, però bonic. A fora, tot eren novetats. El sostre que ara divisava era altíssim, molt més alt que el sostre de bigues fumades que havia estat la meva primera visió. I era un sostre tot blau, d'un blau pur i transparent. Els carrers, en canvi, eren rònecs i tan estrets que la plataforma que em transportava passava a tocar les cases i tenia dificultats per girar en les cruïlles. Aviat vam arribar a un espai ample, una plaça en deien. Hi havia molta gent i tots em miraven encuriosits. Al bell mig de la plaça hi vaig veure una columna alta, envoltada per un entramat de taulons de fusta, cadenes i politges. El carromato va maniobrar per posar-se a sota d'aquell elevat artefacte. Vàrem passar molta estona entre maniobres, esperes i discussions dels que em manejaven. Tots opinaven que era millor fer la feina de la manera que cadascú indicava. Tots ho volien fer de maneres diferents. Finalment suposo que es devien posar d'acord perquè altra vegada vaig sentir-me lligada i envoltada de cadenes i vaig notar que me n'anava amunt. Ara, però, el viatge va ser molt més arriscat; més enlaire. Van fer-me pujar molt. Tant, que aquella columna tan alta que havia vist al centre de la plaça va quedar per sota meu. Llavors, entre crits, ordres i contraordres, a poc a poc van baixar-me fins a tocar la columna. Varen fer a la meva base —els meus peus— tot un seguit d'operacions encaminades a que jo quedés ben fixada al cim del meu suport i, finalment, van donar per bona la meva instal·lació.¹⁰

Plaça de Sant Eudald

L'any 1054 es construí una església a Ripoll dedicada a Sant Eudald al lloc que avui ocupa la plaça del mateix nom. Va ser reformada el 1622 i refeta en 1822, per ser enderrocada el 1936 per tal de donar lloc a l'actual plaça. El nou paviment, més fosc, vol recordar el perímetre de temple i un faristol amb fotos ajuda els visitants a reconstruir com era aquest espai abans

¹⁰ ANTON BOFILL, Xavier, *Memòries d'una estàtua tafanera*, p. 17-18.

de 1936. Segurament que el campanar i els contraforts del temple van servir més d'una vegada de defensa davant els atacs en temps de guerra. Així ho justifica un fragment de Records de la darrera carlinada, de Marià Vayreda que podem llegir-hi.

Per fi, queda carregat lo canó i encarat al Fort de Sant Eudald, prenent la punteria el propi coronel, que no volgué cedir a ningú aquest honor. Enmig de la general expectació anava a ressonar la canonada, que venia a marcar una nova etapa de la guerra civil, o sia aquella en què les forces de don Carlos deixaven la defensiva per a prendre resoltament l'ofensiva. Això estava en la consciència de tots nosaltres, i és per això que ens sentíem tots amb lo cor oprimat, i al ressonar la braó de l'espetic, un crit de «Visca el Rei!» atronà ensems l'espai. Mes, oh desil·lusió!, d'entremig de la fumerola en vegérem sortir a tomballons la flamant peça, que anà rodant marges avall. De moment, tots creguérem que s'havia rebotat, lo que produí un general sentiment de vergonya i desconsol. Mes prompte es vegé que eren sols les rodes que s'havien esmicolat, tal vegada per estar mal calculat lo moviment de retrocés de la peça, i renasqué l'esperança del remei. Allavors s'entaularen animats i sabrosos comentaris sobre els efectes de la canonada. Damunt la coberta de teula d'escata del campanar de Sant Eudald s'hi veia un forat, en lo que ningú havia reparat abans, i fou opinió unànime que era la senyal de la bala, desfent-se tothom amb elogis i visques al canó i als hàbils artillers que el manejava. És a dir, tothom no, perquè jo, que tenia la vista fina com un esparver, observava, molt a pesar meu, que aquell forat era quadrat i net de caires, no podent-me

explicar que pogués ésser produït a viva força. Mirant amb uns *gemelos*, se comprovà que no era sinó una finestreta que donava accés al teulat. Però, quin interès hi havia d'haver en desil·lusionar a la multitud?¹¹

Ermita del Remei. Scriptorium

L'Scriptorium, instal·lat a l'antiga capella de la Mare de Déu de Gràcia, que formava part de l'antic hospital, és una exposició permanent que, de manera interactiva i didàctica, ofereix la possibilitat de conèixer el passat cultural de la població i la importància que el monestir de Santa Maria va tenir, al llarg dels segles X-XII, en la producció i còpia de manuscrits, alguns dels quals van ser dels més importants d'Europa.

L'escriptori de Santa Maria de Ripoll va deixar un vell llegat de manuscrits dels segles X, XI i XII, dels més rellevants d'Europa a nivell paleogràfic, textual i artístic. Una part considerable d'aquests manuscrits s'han perdut al llarg del temps, els còdex conservats es troben majoritàriament a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, tot i que cal anar fins a la Biblioteca Nacional de París o a la Biblioteca Apostòlica del Vaticà per poder contemplar les pàgines de les dues grans Bibles manuscrites al monestir de Santa Maria al segle XI.

A l'Scriptorium de Ripoll, el visitant hi trobarà una exposició d'obres plàstiques d'artistes contemporanis del país inspirades en fragments dels poemes continguts al Carmina rivi-pullensia, editat modernament amb el títol de Cançoner de Ripoll o Cançoner eròtic de Ripoll. Es tracta d'un còdex amb vint poemes de temàtica líricoamorosa, d'autor anònim, salvat gràcies a la intervenció d'Antoni de Bofarull que el va preservar a l'Arxiu de la Ciutat de Barcelona al segle XIX abans que els materials de la biblioteca del monestir fossin espoliats pels francesos a inicis del segle XIX o que es dispersessin després de la desamortització de Mendizábal el 1845

De l'Scriptorium ripollès també procedeix una altra obra, aquesta datable al segle XIV, el Cançoneret de Ripoll, amb també una vintena de poemes d'autors anònims, estudiat i versionat en prosa per Lola Badia.

En qualsevol punt del recorregut, hi podem llegir un text de Josep Pla que ens emmarca històricament la importància de l'Scriptorium i un breu poema eròtic dels continguts al llibre miscel·lani Cançoneret de Ripoll, de Vicent Andrés Estellés.

¹¹ VAYREDA I VILA, Marià, *Records de la darrera carlinada*, p. 38-39.

Els erudits ens han donat una idea de la biblioteca del monestir. Durant la seva impressionant duració —més d'un mil·lenni— passà per tota classe de situacions, algunes, com ja és de suposar, molt delicades. Les més tràgiques de totes foren la depredació i la destrucció ocorregudes l'any 1835. Els manuscrits i llibres de la seva biblioteca, foren llavors —a part dels que desaparegueren— dispersats. N'hi ha a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i a la Biblioteca Nacional de París i a la Biblioteca del Vaticà. A principis d'aquest segle, un erudit austríac, el doctor Rudolf Beer, vingué a estudiar els manuscrits medievals espanyols, però havent-se adonat del fons de Ripoll hi dedicà un estudi especial, que publicà a Viena el 1907-1908. Arribà a la conclusió següent: «Cap biblioteca espanyola coetània no pot

posar-se al costat de la del monestir de Ripoll —exceptuant potser la de l'església catedral de Toledo, tot i que, sobre el seu contingut en el segle XI no tenim cap prova documental. Fora d'Espanya, en aquella època, només algunes poques biblioteques conventuals i encara les més famoses, com Bobbio, Saint-Gall, Reichenau superaven, en nombre de manuscrits la llibreria de Ripoll... Ripoll fou una cultura —una llum— la més forta d'aquest país en la densa obscuritat de l'alta Edat Mitjana, una resplendor en les tenebres de l'any 1000.¹²

¹² PLA, Josep, *Viatge a la Catalunya vella*, p. 364.

Diàleg domèstic

- D'on venies?
—Del mercat.
—I compraves o venies?
—He comprat
raves, naps i xirivies.
—Això són artilleries
del pecat!
—Li done gust, tots els dies,
moltes voltes al forat.¹³

Estació del ferrocarril

El tren va arribar a Ripoll quan es va obrir el tram entre Sant Quirze de Besora i Ripoll l'any 1880, aquell mateix any es va obrir la resta del tram fins a Sant Joan de les Abadesses, per connectar les indústries barcelonines amb les mines de carbó d'Ogassa i Sant Martí Surroca. Aquesta estació del Ferrocarril Transpirinenc, tal com es coneixia la línia de Ripoll a Puigcerdà, va entrar en servei el 1919 quan es va obrir el tram entre Ripoll i Ribes de Freser. El tram entre Ripoll i Sant Joan es va tancar la dècada de 1980 i es va reconvertir en una via verda. Un text de Rafel Gay de Montellà ens pot servir de lectura tenint a la vista l'edifici antic de l'estació, avui en un estat prou deplorable d'abandó. Hi exposa el ritme, les dificultats i, alhora, els avantatges del projecte d'allargar la línia fins a Ribes.

Tota l'esplanada de Ripoll fins al peu de "la vila" tenia el seu balast a punt de posar-hi travesses i de col·locar-hi rails. Però la cosa no es

¹³ ANDRES ESTELLES, Vicent, *Cançonet de Ripoll*, p. 61.

bellugava ni poc ni molt. De tant en tant un terraplè s'esllavissava, un mur s'esquerdava i una trinxera s'omplia del pedregam que rodolava dels vessants de les muntanyes properes. Si s'aconseguia inaugurar el primer tros, de Ripoll a Ribes de Freser, els rails també donarien major vida a la vila ribetana i afavoririen aquell carrilet d'alta muntanya que arribaria a Núria i que s'havien empescat En Rogent Pedresa, En Damià Mateu i En Fénech, els quals hi havien aportat, respectivament, la seva tenacitat i la seva persistència, el ferro per als ponts i per a les vies, i l'experiència per a construir carrils d'alt pendent.¹⁴

Monument a General Ginestà

Davant la font monument dedicada a l'escriptor i impressor General Ginestà i Punset (Ripoll, 1880-Santiago de Cuba, 1940), podem evocar aquest personatge ripollès bo i llegint un record poètic seu sobre el comte Arnau escrit de Cuba estant.

El comte Arnau recordat des de Cuba

Rebenta la tramuntana, i els pagesos diuen que es el comte l'Arnau que passa.

Comte l'Arnau
valga'ns Déu, val.

Amb udols de fera dels cimals
s'esmuny, s'estinella per les cingleres i
s'esbauda per la plana.

En sa sardana histèrica bota,
brunz, eixorda; esmicola sembrats,
arrenca arbres; estimba, arrasa,
alçaprema. A son futeig els golfos
grinyolen, els portals gemeguen, els
gossos lladren, i tremolen tinells, cingles
i gorges.

La tramuntana brama.

Vertiginosa camina, roda; xiula i
més enllà xiscla; gira i tot ho destria;
eixona, despulla, trombolla, esglaia, mata,
trinxa, i a son concert de notes tètriques

¹⁴ GAY DE MONTELLÀ, Rafael, *Llibre de la Cerdanya*, p. 214-215.

sembla que l'infern es desborda, i diuen els pagesos que és el comte l'Arnau que bufa i passa.

Comte l'Arnau
valga'ns Déu, val.¹⁵

Passeig de Ragull. Confluència dels rius Ter i Freser

El poema "Lo Ter i lo Freser" forma part de Pàtria (1888), volum miscel·lani que recull alguns dels poemes més explícitament patriòtics de Verdaguer, qui va estar vuit dies a Núria el juliol de 1880. El poema segurament va ser redactat pels volts de 1882 amb la idea que formés part de Canigó, però després, el poeta, l'en segregà per, segurament evitar reiteracions amb un poema semblant, "Noguera i Garona" que sí que apareix en el cant VII del poema canigonenc. L'anècdota de la confluència dels dos rius a Ripoll, sembla que Verdaguer la degué extreure d'una contalla sobre dos rierols de Núria que afronten igual contesa, inclosa a Història i miracles de la Sagrada Imatge de Nostra Senyora de Núria, llibre molt difós (sisena edició de 1864), que el poeta conegué. De la miranda estant que hi ha a mig passeig, fent balconada sobre el riu podem llegir el poema.

Lo Ter i lo Freser

Lo Ter i lo Freser una aspra serra
tingueren per bressol,
bessons que vegé nàixer de la terra
la llum del mateix sol.

—Si vinguesses amb mi, com jugaríem
digué lo riu Freser a son germà—
amb les perles i flors que trobaríem
tot rossolant del Pirineu al pla.

—Si anem plegats, no en trobarem pas gaires
—respon l'altre dels rius—;
anem cada u per ell, com nois rodaires
que van a cercar nius.—

I afegeix, refiat de sa llestesa,

¹⁵ GINESTÀ I PUNSET, General, dins *Atles literari de les terres de Girona II*, p. 881.

lo Freser: —Qui a Ripoll arribe abans
pendrà a l'altre lo nom i la riquesa;
això també s'estila entre els humans.—

Quiscun per son vessant, los dos parteixen,
saltant com dos cabrits
que al sortir de la pleta s'esborgeixen,
pels ginestars florits.

Llarguíssima pel Ter és la baixada,
però per davallar un riu és llest;
troba en cada baixant una marrada,
mes si plau lo camí, s'acaba prest.

Per la Balma passant de les Donzelles,
no escolta el càntic dolç
amb què responen les aloges belles
als tords i rossinyols.

Les fades eren d'eixa vall mestresses,
tan sols d'elles i d'ells s'oïa el cant;
encara no hi cantaven abadesses
en lo vell monestir de Sant Joan.

No hi havia a Seguries temple encara,

ni a Camprodon castells;
res hi vivia de lo que hi viu ara
sinó les flors i aucells.

Mes lo Ter davallava, davallava,
no estava pas per toies ni cançons,
tot cant en son murmuri s'ofegava,
tota flor se marcía a sos petons.

A l'altra banda de la serra brolla,
com peresós corser
que entre les herbes sa carrera amolla,
l'ajogassat Freser.

Dels cims de Finestrelles congestosos
s'atura a recollir lo fred suor,
les cristal·lines fonts i rius lletosos,
argent que el sol d'estiu barreja amb or.

En una sola garba los enfeixa
trenant son curs amb ells,
per més enllà a cascades la madeixa
desfer de sos cabells.

Anguileja, s'estimba, corre i salta
jugant amb lo palet rodoladís;
rellisca com lo plor per una galta
marges avall, com per un cingle llis.

Se cansa i en l'ombrívola verneda
s'atura a reposar,
o llarga estona enamorat se queda
les flors a festejar.

Amb les pastores de la Vall de Ribes
s'atura a fer-los de polit mirall;
de bressol a les fades que catives
té en ses presons de marbre i de cristall.

I sempre baixa amb gran murmuri i fressa,
mes troba ja a Ripoll
lo Ter que hi davallà gastant més pressa,
més pressa i menys soroll.

Prenent son nom, feu-li present de sa ona
que rodolà amb les seves cap a Vic,
de Vic cap a les selves de Girona,
al pla de Roses tan placent com ric.

Quan hagué vist d'Ausona les bosquíries,
les flors de Sant Daniel,
la mar que en perles torna avui, a Empúries
les llàgrimes del cel,

digué: —Si jo hagués vist eixes vorades
quan ahir davallava d'Ulldeter,
s'hi haurien adormides mes onades,
i eix riu s'hauria anomenat Freser.¹⁶

Plaça Gran o del Mercadal

Aquesta plaça, situada passat el pont del Freser a l'entrada de la vila vella, té una de les bandes porticada i antigues cases senyorials com la casa Oriola, convertida en Hotel Monestir. S'hi celebra el mercat setmanal que data del segle X, i és tradició que, concedit per l'abat Oliba, es va començar a desenvolupar el segle XIII, quan començà a prendre importància la indústria de la draperia. En qualsevol punt de la plaça podem llegir el fragment de L'automòbil negre, de Daniel Palomeras que descriu el tramut urbà de Ripoll.

La nit tot just encetada, tot just estrenada, donava pas a una nova vida. La vila renaixia en la foscor dels carrers, en l'espai reduït de les places,

¹⁶ VERDAGUER, Jacint, *Pàtria*, dins *Totes les obres III. Poesia 1*, p. 623-625.

dels porxos. Els habitants tancaven portes i finestres, encenien les espelmes, les llars, les estufes.

La vila emergia de l'obscuritat en l'hora indefinida del capvespre. La plaça més gran, la del Corral, era voltada d'arbres; amb els primers freds se'n marciren les fulles, les grans fulles dels plàtans, que caigueren a terra, parsimoniosament, empeses pel vent i la pluja. La Casa Comunal que la presidia adquiria més que mai un aspecte de caserna despullada.

La segona en importància era la plaça Gran. Irregular i porxada, que veia com els diumenges s'omplia amb el bullici del mercat, era ara sumida en el silenci. Només l'espetec metàl·lic d'unes ferradures i el xerricar del carro de les escombraries li torbaven la quietud.

La més petita i ben urbanitzada s'utilitzava per a mercat dels porcs. I així era de tothom coneguda: la plaça dels Porcs, tot i que el nom oficial era plaça d'Espanya.

De les tres places, com artèries que comunicuessin els òrgans d'un cos viu, en sorgien els carrers estrets, alguns d'ells encofurnats. Del comerç diürn només en restaven els carretons que interceptaven el pas, bocois i feixines. Els dies plujosos s'enfangaven i s'hi formava una canalera al mig, un rierol que els veïns evitaven fent saltirons a banda i banda.

Pel costat de la carretera de Barcelona s'obria el Passeig. Arbres i bancs donaven ombra i repòs als vianants. Al mig s'hi dreçava un sortidor que veia ampliada la finalitat estètica amb altres funcions més pràctiques: alguns s'hi proveïen d'aigua, d'altres hi rentaven els espats, o el que convingués. A l'extrem s'alçava una creu de terme mig oculta per un urinari.

Quatre ponts comunicaven la vila amb el món. Els vianants que els passaven els vespres de pluja experimentaven la fredor humida a través de la roba. Només el vent de les nits de neu i tramuntana superava aquella àlgida sensació.¹⁷

¹⁷ PALOMERAS I CASADESÚS, Daniel, *L'automòbil negra*, p. 14-15.

Bibliografia

- ANDRÉS ESTELLÉS, Vicent, *Cançoneret de Ripoll*, Barcelona: Editorial Empúries, 1985, p. 61.
- ANTON BOFILL, Xavier, *La despenjada de l'estandard del monestir de Ripoll dins Obra col·lectiva*, Mataró: Felibrejada, 1998, p. 15.
- ANTON BOFILL, Xavier, *Memòries d'una estàtua tafanera*, Ripoll: Impremta Maideu, 1981, p. 17-18.
- BOIXÉS I SABATÉS, Joaquim, *Del meu Ripoll*, Ripoll: Edicions Maideu, 1996, p. 40.
- GAY DE MONTELLÀ, Rafael, *Llibre de la Cerdanya*, Barcelona: Editorial Selecta, 1951, p. 214-215.
- GIMFERRER, Pere, *Obra catalana completa 2*, Barcelona: Edicions 62, 1995, p. 320-321.
- GINESTÀ I PUNSET, General, dins *Atles literari de les terres de Girona II*, Girona: Diputació de Girona, 2003, p. 881.
- GRAUGÉS I CAMPRODON, Felip, *Obra poètica completa*, L'Estany: Edicions Mirall, 1989, p. 85.
- GUIMERÀ I JORGE, Àngel, *Obres completes II*, Barcelona: Editorial Selecta, 1978, p. 1450.
- PALOMERAS I CASADESÚS, Daniel, *L'automòbil negre*, Vic: Eumo Editorial, 1990, p. 14-15.
- PLA, Josep, *Viatge a la Catalunya vella*, Barcelona: Edicions Destino, 1976, p. 364.
- RUSIÑOL I PRATS, Santiago, *Impressions i paisatges*, dins *Obres completes II*, Barcelona: Editorial Selecta, 1976, p. 268-269.
- SOLÀ I FARRÉS, Eudald Alexis, *Empúries, un viatge de retorn*, Girona: Fundació Caixa de Girona, 2004, p. 74.
- VAYREDA I VILA, Marià, *Records de la darrera carlinada*, Barcelona: Editorial Selecta, 1982, p. 38-39 i 41-42.
- VERDAGUER, Jacint, *Canigó*, Barcelona: Edicions Proa, 2002, p. 365-368.
- VERDAGUER, Jacint, *Pàtria*, dins *Totes les obres III. Poesia 1*, Barcelona: Edicions Proa, 2005, p. 623-625.
- VILARRASA I VALL, Salvador, *La vida dels pastors*, Ripoll: Impremta Maideu, 1981, p. 22-24.

Organitzen:

Amb la col·laboració

